

بازشناسی جایگاه نور در قرآن کریم و تأثیرات آن بر شکل‌گیری فضاهای عبادی دوره صفویه نمونه موردی: مسجد شیخ لطف الله اصفهان

پریسا صفار^۱، محمد علی کاظم زاده رائف^۲، صبا میردریکوندی^۳

۱- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی، مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، خوزستان، ایران

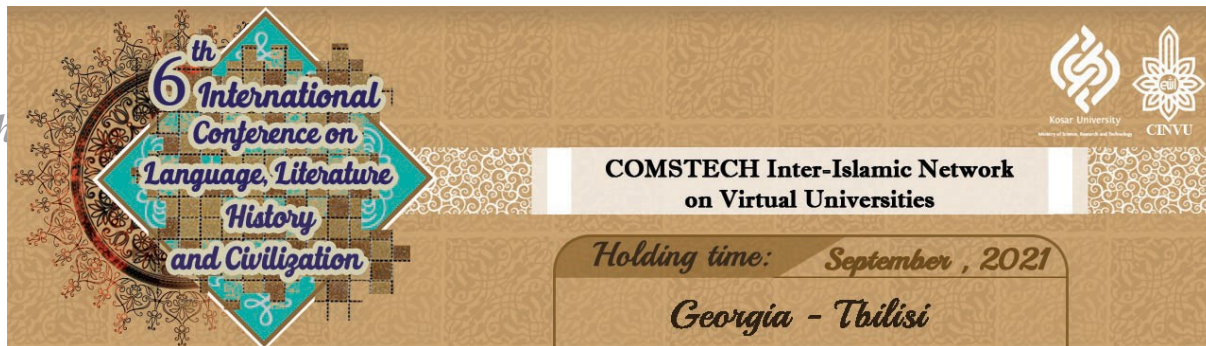
۲- عضو هیأت علمی گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، خوزستان، ایران

۳- مدرس مدعو گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، خوزستان، ایران

چکیده

در آیه‌ی شریفه‌ی نور در قرآن مجید، خداوند به نور و مثل نور الهی به چراغدانی تشبیه شده که تمام عالم را از حقیقت آکنده می‌سازد. مفسران مسلمان تعبیر و تفاسیر زیادی در مورد این آیه ذکر نموده‌اند. همه بر این که نور همان حضور و ذات بار تعالی است، اتفاق نظر دارند. مسجد و فضای عبادی، مکانی است که انسان از جهان مادی جدا شده و به سوی عالم معنا رهسپار می‌گردد. هنرمند و معمار مسلمان همواره کوشیده تا فضایی را خلق کند که نور در تعریف آن، جایگاه ویژه‌ای داشته و آینه‌ی تمام‌نمای وجود خدا باشد. معماری مسجد، همواره به عنوان نوعی معماری به کار برده شده که در فضاهای داخلی آن، نور و منزلت آن، نشانه‌ای از حضور خدا بوده است. و فرم و فضای محراب، گنبد، شبستان، ایوان، دالان‌ها، گلدسته‌ها و نقوش و تزیینات آن‌ها، همگی ترجمان مفهوم سیر از کثرت به وحدت الله و از مصادیق آیه‌ی شریفه "الله نور السماوات والأرض" می‌باشند. معماری دوره صفوی دوران اعتلای هنر و معماری قدسی منجمله مساجد است. معماری نور و رنگ از ویژگی‌های اصلی این دوره می‌باشد. که از بارزترین مصادیق این معماری می‌توان به مسجد شیخ لطف الله اشاره نمود. در این نوشتار سعی بر آن است تا جایگاه و حکمت آیه‌ی شریفه نور در قرآن کریم و نقش آن در تعریف فضاهای عبادی به ویژه در روشنایی و نورپردازی فضاهای داخلی مسجد شیخ لطف الله، مورد تحلیل قرار گیرد. روش تحقیق مقاله، توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌های علمی تخصصی معماری شهرسازی و مطالعه و بسایت‌های علمی پژوهشی از جمله سیلیویکا، جهاد دانشگاهی و مرکز اطلاع‌رسانی علوم و فن آوری بوده است.

واژگان کلیدی: نور، قرآن کریم، فضای عبادی، دوره صفویه، مسجد شیخ لطف الله

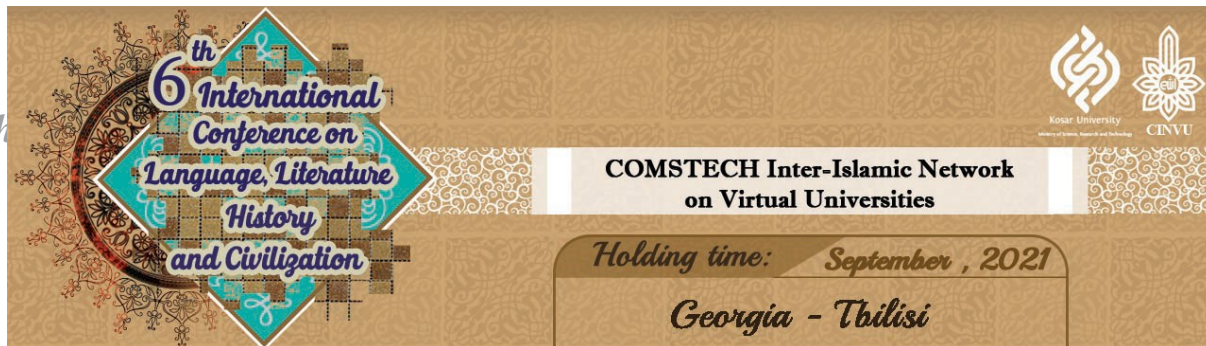

۱- مقدمه

آیه سی و پنجم سوره مبارکه (نور) از جمله آیات گهربار این کلام مقدس است که مورد توجه و تفسیر حکما و متفکرین بسیار قرار گرفته است.

"اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمَشْكُوَةٍ فِيهَا مَصْبَاحٌ الْمَصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ كُمْ تَمَسَّسَهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"

...مثل نور او چون چراغدانی است که در آن چراغی باشد. آن چراغی در آبگینه ای آن آبگینه گویی ستاره تابانی است که از روغن درخت پر برکت زیتونی که با آن نه خاوری و نه باختری است، فروزان است. در این آیه، حق تعالی خویش را نور آسمان ها و زمین خوانده و در آخر آیه، خداوند متعال خود را آگاه ترین آگاهان بر هر چیز می خواند و برای مردمان مثال هایی می زند تا با این امثال ایشان را بی آگاه اند. (دشتی شفیعی و همکاران، ۱۳۹۴). این آیه به زیبایی و بیان تمثیلی مشهور است. و بیش از هر آیه دیگر زمینه تفسیر عرفانی و باطنی دارد. درباره ی اطلاق کلمه نور به خدا در این آیه دو رویکرد مانند نمایی و حقیقت نمایی وجود دارد. کسانی که مراد از نور را همین نور حسی می دانند و کاربرد آن برای خدا را از باب مجاز و تشبیه و مانندنمایی تفسیر کرده اند. دوم دیدگاه فیلسوفان و عارفانی که مراد از نور را نور حقیقی و بسیطی می دانند که به خودی خود روشن و روشنایی بخش است. ملاصدرا همچون غزالی، سهروردی، ابن عربی و اشراقیون متأخر، معتقدند نور حقیقی همانا خداست و همه ی کاربردهای دیگر این لفظ، یکسره، استعاری و مجازی است و بر معنای حقیقی حمل نمی شود. (سایت ویکی پدیا فارسی، آیه ی نور) علاءالدوله سمنانی عارف قرن هشتم جایگاه ویژه مفهوم نور را در حیات سالک متدین اینگونه بیان می کند: "عضوی را از اعضای سالک نوری است مخصوص و هر طاعتی را از طاعت ها نوری است؛ وضو را نوری است عظیم، که خلوت تاریک را روشن گرداند، و آن نور به قرص آفتاب ماند که در برابر پیشانی سالک ظاهر گردد و انوار او صافی تر، و از کسوت لونی (رنگی) بیرون آمده (دشتی شفیعی و همکاران، ۱۳۹۴) نور، لطیف ترین موجود جهان ماده است در فرهنگ های کهن به عنوان شی ای قابل پرستش و مقدس بوده است نور واسطه ای جهانی است که نه تنها به جهان ما روشنی میبخشد بلکه هنر، علم، مذهب، و فلسفه را فراسوی مرزهای زمانی و مکانی به هم پیوند می زند. (آزاد، ۱۳۹۶) نور در معماری اسلامی همواره از رمزآمیزترین مفاهیم و نمادها بوده و تفسیر و درک درست آن نیازمند شناخت و تحلیل درست از مفاهیم عرفان اسلامی دارد. (کلاتری خاندانی و همکاران، ۱۳۹۴) نور در معماری اسلامی به نوعی کیمیاگری کردن است. (داودی، ۱۳۹۶) معماران مسلمان برای تجلی اندیشه وحدت در آثار شان علاوه بر هندسه و وزن، روشنایی را که نسبت آن با شکل های قابل رویت مانند وجود مطلق است به موجودات محدود، به عنوان ابزاری به کار گرفته اند. (دشتی شفیعی و همکاران، ۱۳۹۴). در واقع معماری مساجد اسلامی، با توجه به ویژگی تجریدی بودن و کاربرد اشکال و رنگ های خاص، می تواند جلوه گر تصویر صریح مفهوم نور در ابعاد

مختلف باشد و از این طریق می توان به رمزگشایی آنها پرداخت. (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۳) معماری در دوره صفوی را می توان دوره اعتلای معماری اسلامی در ایران دانست که این هنر بی بدیل در مساجد این دوره ظهور و تجلی می یابد. نور در نزد صفویان حدود حق است که فی نفسه موجب ظهور او در علم عین می شود. از بارزترین نمونه های معماری اسلامی در دوران صفوی مسجد شیخ لطف الله است. که نقش کاربردی نور و رنگ را می توان به وضوح در آن دید. (خوش شمیم، مافی، ۱۳۹۶) تعبیه نور یکی از ویژگی های چشمگیر این مسجد است معماری این نوع مساجد معماری نور، معماری شفافیت و معماری روحانی است. (غریبی، ستایش، ۱۳۹۵) معمار بنا در ترکیب نور و فرم و رنگ دست به نبوغ تازه ای زده است که تاکنون نظیر آن وجود نداشته است. (آزاد، ۱۳۹۶) در معماری مسجد شیخ لطف الله اصفهان عنصر نور نمادی از نور الهی و موجب حضور قلب مؤمن نمازگزار بوده و همچنین عنصر نور در این مسجد دارای ویژگی هایی است که علاوه بر نقش کارکردی دارای نوعی سمبولیسم و نمادگرایی نیز می باشد. (داودی، ۱۳۹۶) در ادامه به بررسی جایگاه نور در قرآن کریم و نقش آن در شکل گیری فضاهای عبادی دوره صفوی به ویژه در مسجد شیخ لطف الله می پردازیم و به این سؤال پاسخ می دهیم که نقش نور در تعریف فضاهای اصلی مسجد شیخ لطف الله اصفهان بر اساس حکمت نور در قرآن کریم چیست؟

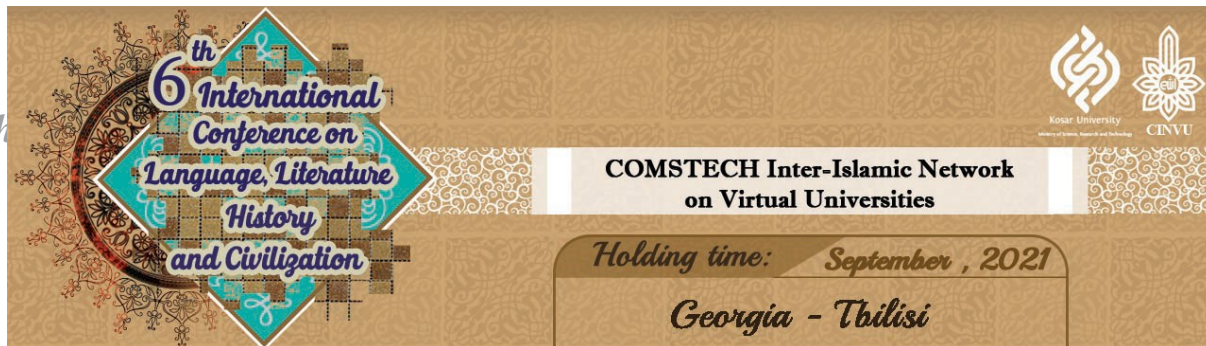
۲- بررسی تحلیلی حکمت و جایگاه نور در قرآن کریم

نور نشانه ای از حضور خدا و سر منشأ همه مواهب و برکات مادی است و جدا شدن انسان از جهل، حرکت به سمت حقیقت است. نور واسطه ای جهانی است که نه تنها به جهان ما روشنی می بخشد بلکه هنر، علم، مذهب، و فلسفه را فراسوی مرزهای زمانی و مکانی به هم پیوند می زند. (آزاد، ۱۳۹۶) نور عبارت است از چیزی که ظاهر بالذات و مظهر غیر است، مصداق تام نور همان وجود است و از سوی دیگر چون موجودات امکانی وجودشان به ایجاد تداعی تعالی است پس تداعی تعالی کامل ترین مصداق نور می باشد اوست که ظاهر بالذات و مظهر ماسوای خویش است و هر وجودی به وسیله او ظهور می یابد و موجود می شود پس تداعی سبحان نوری است که به وسیله آن آسمان و زمین ظهور یافته اند. (کلانتری خاندانی و همکاران، ۱۳۹۴). آیه نور نه تنها سبب نامگذاری بیست و چهارمین سوره قرآن کریم شده، بلکه آینه تجلی و ظهور ذات باری تعالی است و به خوبی نشان دهنده و حیانی بودن قرآن است. اگر علمای اسلامی برای اثبات الهی بودن قرآن، مسئله اعجاز را ملاک قرار می دهند و جنبه ها و زوایای اعجاز قرآن را با استشهاد به آیات مختلف یا به مجموعه آیات قرآن تبیین می کنند، تحفص و بررسی آیه نور نشان می دهد که این آیه به تنهایی و به عینه، دلیلی بر اعجاز و الهی بودن قرآن است و این مهم اقتضا می کند که اندیشمندان متأله و علمای اسلامی، تدبر، تحقیق و شناسایی ویژه ای نسبت به این آیه و به تعبیری نسبت به "نگین" قرآن داشته باشند. (ابراهیم نژاد، ۱۳۹۶)

نمودار ۱: معنای نور در «الله نور السموات و الارض» به تفسیر برخی از مفسران و فلاسفه اسلامی منبع: fa.wikipedia.org

نور در لغت مترادف ضیاء، ضوء و روشنایی است و شامل نورهای محسوس، معنوی یا روحانی می‌شود. در ادیان مختلف زرتشتی، یهود و مسیحیت، نور به عنوان عنصری مهم و مابعدالطبیعی مطرح بوده است اما در دین اسلام، با توجه به حضور در لسان آیات و روایات، مفهوم نور جایگاه ویژه‌ای یافته است؛ فلاسفه و حکمای اسلامی نظیر غزالی و صدرای شیرازی به غور و بررسی آن پرداخته و بعضاً جهت تبیین اندیشه‌های کلامی و فلسفی خود، از آن بهره‌جسته‌اند. در این میان، شیخ شهاب الدین سهروردی، سهم بیشتری را ایفا کرده است. سهروردی، با درآمیختن میراث فکری حکمای یونان و حکمت اسلامی، فلسفه‌ای را تحت عنوان (حکمت نوریه) در قالبی منسجم و نظام مند، ارائه داد. این امر باعث شد تا نور به عنوان یک نماد اصیل، با تأویل عالمانه‌ای، رمزگشایی شود و مؤکدی بر جلوه‌های زیبایی شناسانه هنر باشد؛ یعنی نور علاوه بر اینکه، نشان از تجلی خداوند است براساس آیه شریفه (الله نور السموات و الارض) و حدیث قدسی "کنت کنزاً مخفیاً" از عناصر کلیدی معنوی هنر اسلامی محسوب می‌شود، مفهوم "نور" با مفاهیمی چون حُسن و خَلق (کُن) ارتباط دارد و به عنوان سر راست ترین نماد ازلی هستی، ما را به عمیق ترین بحث زیبایی شناسی و هنر اسلامی، یعنی عالم خیال یا صور معلقه در جهان شناسی حکمت اسلامی، سوق می‌دهد (شفیعی و همکاران ۱۳۹۳). به نظر سهروردی تمام مراتب هستی و درجات معرفت و آغاز و انجام عالم و سعادت و نیک بختی انسان جزو تطورات نور است و همه انوار، تجلی نورالانوار است. هر نوری، نور نازل تر از خود را پدیدار می‌کند و سراسر جهان برآمده از نور و متقوم از نور است. سهروردی این نظام نوری را در تمامی پیکره اندیشه و حکمت خود جاری کرده است. سهروردی منشأ عقل را نوری می‌داند که همه

پیش می رود که به حس دیگری مبدل می شود و حس تازه ای در حاضران ایجاد می کند. بروز عالی این پدیده در معماری مساجد اسلامی به عنوان زلال ترین و شفاف ترین عنصر در تسهیل کنندگی و تشدید کنندگی عروج، از نازلترین مرتبه هستی و عالی ترین این عروج و سیروسلوک به معنای انتقال از مراتب آن است مقامی به مقام دیگر، از اسمی به اسم دیگر و از تجلی به تجلی دیگر. معماری اسلامی بویژه در ایران تأکید خاصی بر نور دارد. درون یک مسجد شبیه به نور است که به صورت صور مادی متبلور شده است و یادآور آیه نور است. نقش نور در معماری اسلامی، تأکید بسیار گسترده بر اصل تجلی است. نور، وظیفه شفاف کردن ماده و کاستن از صعوبت و سردی بنا را عهده دار است. نور به عنوان مظهر وجود در فضای مسجد افشانه می شود تا یکی از عناصر تشکیل دهنده فضای ادراکی باشد. عنصر نور افشانی مسجد و تقویت سیستم نوری مساجد علاوه بر اینکه خود، سمبل عرفانی و معنوی است، جزئی از تزئینات مسجد نیز به شمار می رود. (حاتمی شجاعی، فرم‌پهنی فراهانی، ۱۳۹۶)

عناصر نورگیر در معماری سنتی ایران	در و پنجره مشبک	روزن	گلجام	دارافترین	ارسی	پالکنه
	شباک	روشنندان	پاجنگ	جامخانه	فریز و خوون	پاچلاقی

نمودار ۲ - عناصر نورگیری در معماری سنتی ایران منبع: (نام آور، ۱۳۹۵)

در معماری سنتی ایرانی از نور به طور یکنواخت استفاده نمی شده، بلکه نور همیشه تعدیل شده و سپس وارد فضا گردیده است. برای این منظور معماران سعی می کرده اند با استفاده از فنون نوآورانه و عناصر بسیار ساده به بهترین نحو ممکن از نور روز بهره گیرند. عناصر ساختمانی که برای بهره گیری از نور طبیعی در معماری سنتی ایران بکار برده شده اند به دو گروه تقسیم می شوند. گروه اول، نورگیرها که غالباً وظیفه انتقال نور به فضای داخلی را دارا می باشند و گروه دوم، کنترل کننده های نور که نقش تنظیم کننده نور وارد شده به داخل بنا را به عهده دارند مانند انواع سایه بان ها. (نام آور، ۱۳۹۵) از میان عناصر نورگیری چون در و پنجره مشبک، شباک، هورنو، روزن و روشنندان به عنوان رایج ترین عناصر نورگیر در معماری مساجد در دوره صفویه، در و پنجره مشبک بیشترین کاربرد را داشته است. پس از آن ترتیب بهره گیری از عناصر نورگیر متداول بصورت روزن، هورنو، شباک و روشنندان می باشد. (حاتمی شجاعی، فرم‌پهنی فراهانی، ۱۳۹۶)

جدول ۱: عناصر معماری نورگیری در معماری اسلامی ایران منبع: (نام آور، ۱۳۹۵)

تصویر	کیفیت نورگیری	توضیح	عناصر کالبدی نورگیر
	شدت نور را گرفته و نور ضعیف تری از لابه لای آن ایجاد می شود. انحراف پرتوهای نور در اثر برخورد با کناره های منقوش شبکه سبب پخش نور شده و به یکنواختی و پخش روشنایی کمک می کند.	سطح مشبکی که از دو فضای پر و خالی تشکیل شده باشد، به نحوی که از یک سو بتوان سوی دیگر آن را دید، شبک نامیده می شود	شبک
	نقش شبکه ای ارسی، معمولاً مانند پنجره و روزن های چوبی است.	ارسی پنجره مشبکی است که به جای گشتن روی پاشنه گرد، بالا می رود و در محفظه ای که در نظر گرفته شده جای می گیرد	أرسی
	تعادلی بین نور خارج و داخل کند، جلوی نور شدید آفتاب را می گیرد و مانع خسته شدن چشم در مقابل نور شدید خارج می شود. پنجره های مشبک نور شدید خارج را پخش کرده و آن را تعدیل می کنند و وقتی نور بیرون شدید نیست همه ی آن را به داخل اتاق عبور می دهند.	پنجره معمولاً برای دادن نور، جریان هوا و رؤیت مناظر بیرون بدون برهم زدن خلوت اهل خانه است. در مناطقی که نور خورشید شدید است، پنجره باید متناسب با شدت نور ساخته شود	دروپنجره های مشبک
	در بالای در و در دو سوی آن برای گرفتن روشنایی و تأمین هوای آزاد برای فضاها بسته، در سقف هشتی برای تأمین نور کافی هشتی در بالای در ورودی روزن قرار می دادند.	روزن به سوراخ هائی اطلاق می گردد که در کلاله و یا شانه طاق ها تعبیه می شده است	روزن
	روشنایی سرپوشیده هایی که به مناسبت فصل باید گاهی سرد و گاهی گرم باشد	روزن هایی که با چند حلقه سفالین به صورت قبه یا کپه ی برجسته ای درآمده اند و در این قسمت حلقه های سفالین را در کنار هم چیده اند و در زمستان ها جام های گرد شیشه ای مانند ته قرابه در میان حلقه ها کار می گذارند و تابستان ها یک یا کلیه آن ها را بر می دارند	جامخانه

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTECH Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

	<p>روشنایی و تهویه صورت پذیرد</p>	<p>به نورگیری بالای سقف گفته می شود. چون در نزدیکی های تیزه گنبد امکان اجرا به صورت بقیه ی قسمت ها میسر نیست، لذا در نزدیکیهای تیزه، سوراخ را پر نمی کنند تا در بالای طاق کار نور رسانی را انجام دهد</p>	<p>هورنو</p>
---	-----------------------------------	--	---------------------

معماری در دوره صفوی را می توان دوره اعتلای معماری اسلامی در ایران دانست که این هنر بی بدیل در مساجد این دوره ظهور و تجلی می یابد مسجد شیخ لطف الله و مسجد امام خمینی از نمونه های بارزی است که به وضوح جادوی رنگ و نور را در معماری این دوره مشخص و معین می کند. نور در هر عصر و دوره ای دارای برداشت مفهومی خاص و ویژه ای بوده است به طور مثال در نزد صفویان نور حدود حق است که فی النفسه موجب ظهور او در علم عین می شود نقش نور در معماری اسلامی تأکید بسیار گسترده بر اصل تجلی است. نورافشانی در فضای مسجد وظیفه ی مخابره ی اطلاعات را به خوبی انجام می دهد گاهی اوقات هم باعث صعود فکر و اندیشه انسان به ماورای محدودیت های مادی می شود نور می تواند تحرک و حیاتی فعال به تزئینات اسلامی ببخشد ترکیب نور و آب از قدیمی ترین ازواج در معماری مسجد بشمار می رود.

از ویژگی های مهم در شیوه معماری این دوره علاوه بر استحکام و زیبایی فرم درخشش آنست در آثار این دوره تابش رنگ و نور و جذابیت سطوح و شکوه چشمگیر آن ها احساس زیبایی خیره کننده ای در بیننده ایجاد می کند و طنین رنگ ها و سطوح مکرر کاشی های درخشان به منظره ای شفاف مجرد و روحانی تبدیل می شود. رنگ های به کار رفته در کاشی کاری ها برگرفته از افکار و عقاید مذهبی دوران خود بوده است. (خوش شمیم، و مافی، ۱۳۹۶)

شکل ۱: فضای داخلی، پنجره بالای محراب برای تأکید بر جهت گیری معنوی، شکست نور در فضای گنبدخانه توسط نقش و نگار پنجره منبع: (حاتمی و فرمهینی فراهانی، ۱۳۹۶)

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

Kosar University
CINU

معماری مسجد به عنوان جایگاه نور و پرتوی از نور خدا بودن، نشان دهنده حضور باطنی نور است. شکل محراب یادآور آیه ۳۵ سوره نور است که خدا نور آسمان ها و زمین است. مناره یا گلدسته های مسجد نیز نمونه های نگارینی هستند که زائیده و ثمره عشق هنرمند برای وصول به نورانیت نهفته در آسمان و زمین است در مناره یا گلدسته، نور کلمه "الله" ساطع می شود، تا مؤمنین را از طریق ذکر و ابلاغ مضامین اسلامی، دلیل و راهنما باشد؛ همانگونه که آیه نور، محراب را به عنوان محل عروج به سوی منبع نور آسمان و زمین می شناساند، گنبد را نیز انعکاس تصویری از ملکوت، نور و روشنایی معرفی می کند. تجسم بصری و نمادین شمس، جایگاه مهمی را در هنر، خصوصاً هنر ایران، به خود اختصاص داده است و در دوران متمدنی مورد توجه هنرمندان قرار گرفته است. آفتاب بزرگ زرین، زندگی بخش و نظام بخش کیهان، سرچشمه نور و روشنایی، به همگان، عادل و ظالم، یکسان نور می دهد. با توجه به آیه (الله نور السموات و الارض) شمس به عنوان نماد الوهیت و نور وحدانیت است که علی رغم آهنگ کثرت آسمان، در نظم بلورین، پراکنده گی هستی را یکی می گرداند. این امر در تزیینات و کاشیکاری ها، نوارهای متعدد از کتیبه ها و حاشیه های درهم پیچیده و گل و ستاره های گنبد سلطانی، کاشی کاری های مسجد کبود تبریز و سقف گنبد مسجد شیخ لطف الله اصفهان، با تنوع زیاد، در کمال زیبایی ظهور یافته است. (شفیعی و همکاران ۱۳۹۳)

جدول ۲: رایج ترین عناصر تزیینی در معماری مساجد گردآورنده: نگارندگان

تصویر	کیفیت نورگیری	عناصر تزیینی
	کاربندی و مقرنس به غیر از زیبایی برای بهره گیری هر چه بیشتر از نور خورشید استفاده می شود. بدین ترتیب که موجب می گردد نور در جهات مختلف از مسیر خود منحرف شده و به صورت پخش شده به داخل فضا راه یابد. در این صورت در داخل بنا روشنایی یکنواخت و غیر متمرکز خواهیم داشت که حجم بیشتری را در برمی گیرد از این خاصیت کاربردی و مقرنس در مساجد استفاده شده و با تابش نور به جهات مختلف باعث می شود تا هر سنگ و گچ جلوه ای خاص بیابد.	کاربندی و مقرنس
	در نگاه معماران ایرانی، شمس به خورشید نیم طاق یا گنبدچه های صدفگون اطلاق می شود گویی کانون نوری است که بیشتر طاسه های مقرنس های ستاره گون، از تشعشع آن حاصل شده است. نقوش بافته از چندضلعی ها، یادآور نظام یکدست بلورین عالم مادی و غیر ذی روح است، که نظم ریاضی وار دارد	شمس

الگوی نورپردازی طبیعی مساجد تاریخی اصفهان در دوره صفویه بدین صورت است که مسجدهایی که شبستان آنها دارای گنبدخانه است این فضا بخش اصلی مسجد به حساب آمده و محراب و منبر درون آن جای گرفته است و در طراحی مساجد تاریخی به آن توجه ویژه ای شده است. ترکیب گنبدخانه و محراب به واسطه قداستی که دارد بستر ساز

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

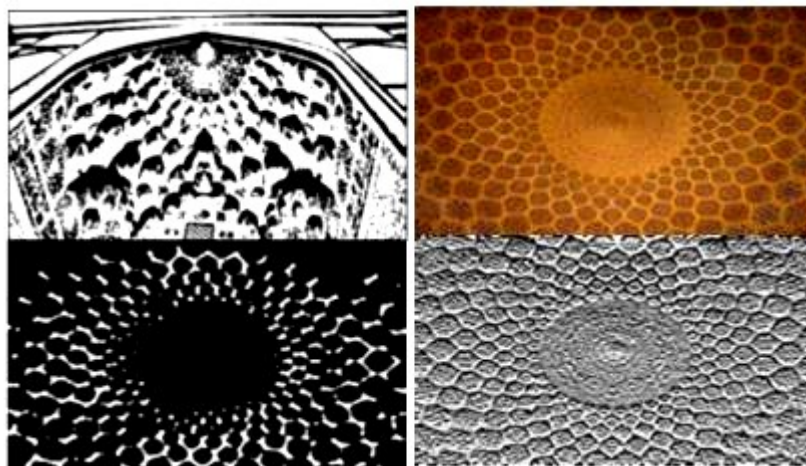
COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

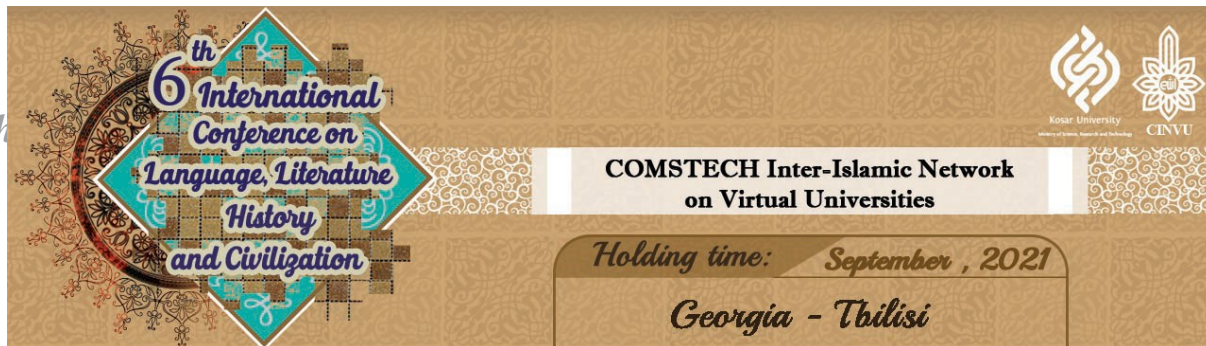
فضای معنوی معماری مساجد تلقی می‌شود. الگوی توزیع نور طبیعی چگونگی پراکندگی جهت و زاویه نور در مساجد دوره صفوی به غیر از مسجد شیخ لطف الله دارای شباهت زیادی است. با وجود که مساجد از لحاظ ابعاد و تناسبات فضایی محل و ارتفاع قرارگیری نور گذرها، هندسه و ابعاد روزنه‌هایی ورود نور با هم تفاوت دارد ولی ویژگی‌های الگوی نورپردازی آن‌ها با هم شباهت دارد اگر ناظر در گنبدخانه ساعت‌ها در موقعیت ثابتی بنشیند از طریق حرکت نور از صبح تا غروب در فضا متوجه گذر زمان و زمان تقریبی روز می‌شود. در همه مساجد اگر فردی طلوع آفتاب در گنبدخانه به انتظار بنشیند اولین لکه‌های نور بر محراب و یا نزدیکی آن توجهش را جلب می‌کند و با گذر زمان لکه‌ها از سمت دیوار غربی محراب کم کم به زمین رسیده و در ساعت پیش از ظهر با رسیدن خورشید به عمودی ترین حالت خود محو می‌شود پس از آن در بعد از ظهر کم کم لکه‌های نور در جبهه شرقی آشکار شده و تا آخرین لحظات پیش از غروب با حرکت از کف به سمت دیوار محو می‌شود حرکت نور با وجود تفاوت فضایی صورت یکسانی دارد در نگاه رو به محراب، محراب نسبت به کل فضا در کل روز روشن تر به نظر می‌رسد. البته این الگو در مسجد شیخ لطف الله به واسطه تفاوت در شیوه ورود به فضا تا حدودی متفاوت است محراب هم در پلان و هم در نمای بصری به نسبت کل فضا روشن تر دیده می‌شود. فضای نیمه تاریک مسجد شیخ لطف الله در کل سال حال و هوای متفاوتی در ذهن بیننده متصور می‌سازد اما کماکان حرکت نور در طول روز با مساجد دیگر یکسان است با نگاه عمیق نسبت به مساجد تاریخی که در دوره صفویه بنا شده اند مقیاس جهت گیری فضا رو به صحن، در ویژگی‌های معماری دیگر فضا با هم تفاوت تناسبات دارند اما الگوی نورپردازی یکسانی بر آن‌ها حاکم است. (عرب مختاری و پورناصری، ۱۳۹۸)

تصویر ۲: نقوش مختلف عینی شده نور در ورودی و زیر گنبد به تصویر مقرنس و شمشه منبع: (حاتمی شجاعی، و فرمهینی فراهانی، ۱۳۹۶)

در نمودهای نمادین، مسجد در ابتدای کلام است چراکه از یکسو خانه خداست که ترکیب کالبد و معناست و از سوی دیگر کامل ترین نماد معماری اسلامی است.

محراب: در میان اجزا کالبدی مسجد محراب محوری ترین بخش است زیرا نمایان گر قلب مسجد و موقعیت دیوار

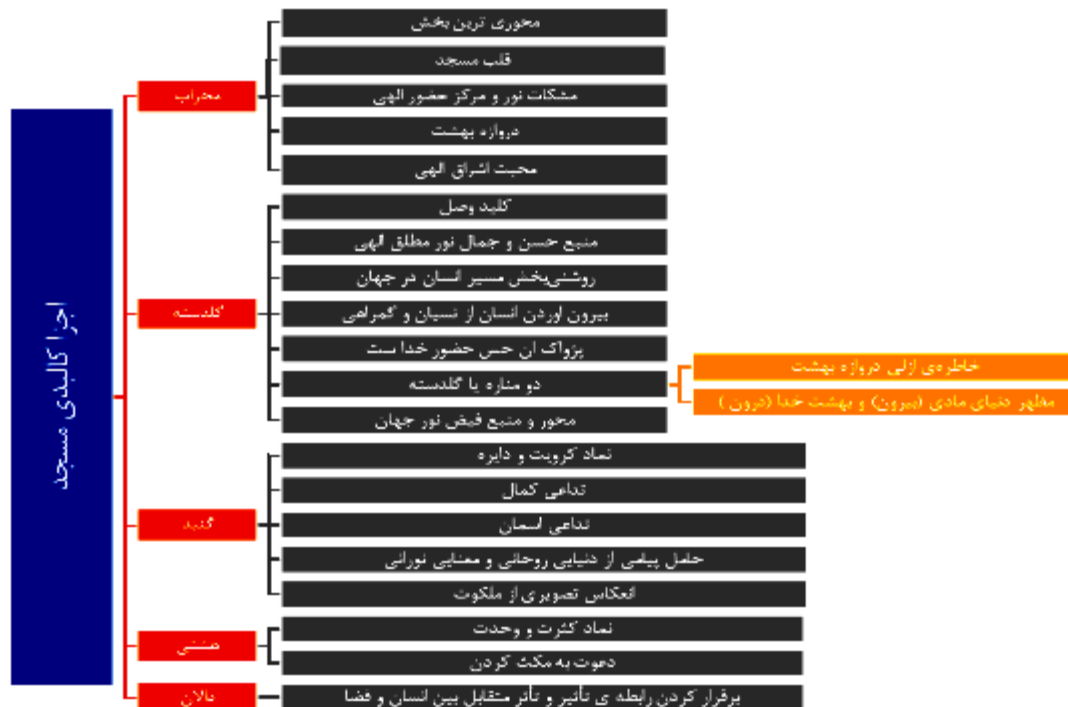
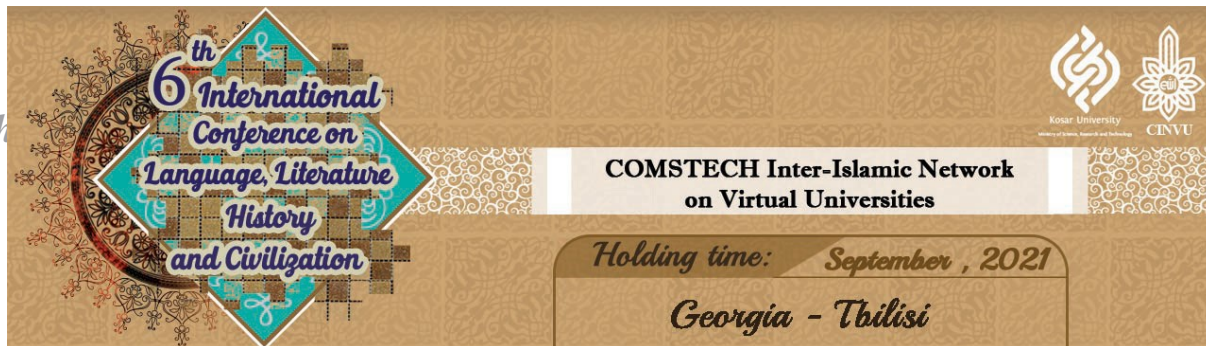
سمت قبله است. (کلاتری خاندانی و همکاران، ۱۳۹۴) محراب به عنوان مشکات نور و مرکز حضور الهی که به واسطه (حضور) مصباح صورت مادی یافته است چراکه تورفتگی شکل محراب به همراه چراغ آویزانش نشان از منبع نور که جهت دهنده است دارد.

گلدسته: نقش‌های گلدسته محمل و آینه تمام‌نمایی برای انعکاس شوق هنرمند در نشان‌دادن کلید وصل منبع حسن و جمال نور مطلق الهی است. قرار گرفتن دو مناره یا گلدسته در دو طرف دروازه مساجد ایرانی یادآور خاطره‌ی ازلی دروازه بهشت است که در میان دو مظهر متضاد و متکامل یگانه دنیای مادی (بیرون) و بهشت خدا (درون) تنها محور و منبع فیض نور جهان است. (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۳)

گنبد: گنبد هم در رنگ و هم در شکل، یکی از مهم‌ترین نمادهای عرفانی جهان اسلام است که نماد کروییت و دایره است. شکل خاص آن گنبد مینا یا آسمان را تداعی می‌کند. (کلاتری خاندانی، و همکاران، ۱۳۹۴) گنبد مساجد، آنگاه که با نگرشی اشراقی و در پرتو کارکرد اختصاصی نور به آن پرداخته می‌شود، حامل پیامی از دنیایی روحانی و معنایی نورانی خواهد بود. همانگونه که آیه نور، محراب را به عنوان محل عروج به سوی منبع نور آسمان و زمین می‌شناساند، گنبد را نیز انعکاس تصویری از ملکوت، نورو روشنایی معرفی می‌کند. کاربرد رنگ طلا در گنبد و تزئینات داخل آن، که یادآور ملکوت بهشت است، نیز به خوبی جلوه گر این سخن است. (شفیعی و همکاران ۱۳۹۳)

هشتی: بعد از ورود به ساختمان به علت شدید بودن نور در بیرون می‌بایست نور شکسته شود تا داخل ساختمان حالت نامطلوبی از نظر وارد شدن نداشته باشد یکی از عوامل مهم معماری در تقسیم و شکست شدت نور هشتی‌های ورودی هستند. (غفوری، و پورمافی، ۱۳۹۵) هشتی اولین عنصری است که در ورودی مسجد مشاهده می‌شود مکانی تاریک است و نماد کثرت و وحدت می‌باشد که مردم را از روشنایی به تاریکی دعوت میکند دارای هندسه منتظم و مرکز گرا است که انسان را به مکث کردن در این فضا دعوت می‌کند. (خامو، ۱۳۹۵)

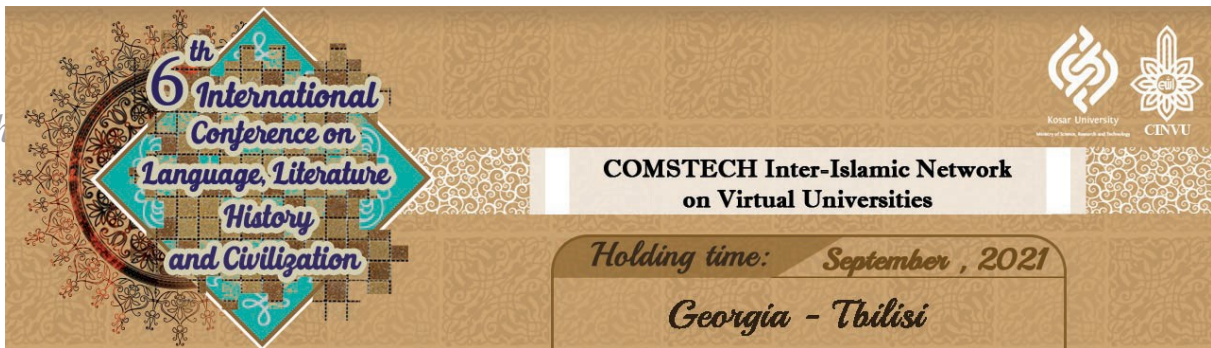
دالان: سهل الوصولی یک محیط هیچ اثری بر ذهن عابر نخواهد گذاشت، به همین دلیل در معماری مسجد که همواره باید یک رابطه‌ی تأثیر و تأثر متقابل بین انسان و فضا برقرار باشد دسترسی مستقیم عابر به صحن تا حدی پیچیده می‌شود و سپس او به وسیله‌ی دالان‌هایی به سمت حیاط هدایت خواهد شد. (شهبازی شیرانو همکاران، ۱۳۹۵)

نمودار ۳: اجزا کالبدی مسجد های صفوی و جایگاه آن ها، گردآورنده: نگارندگان

۴- جایگاه نور در تعریف فضاهای اصلی مسجد شیخ لطف الله اصفهان و ارتباط آن با حکمت و جایگاه نور در قرآن کریم

مسجد شیخ لطف الله یکی از زیباترین آثار تاریخی اصفهان در قرن هفدهم میلادی-یازدهم هجری قمری- در ضلع شرقی میدان نقش جهان و مقابل عمارت عالی قاپو واقع شده است. این بنا متعلق به مکتب اصفهان می باشد و بر روی خرابه های یک مسجد قدیمی و به فرمان شاه عباس اول صفوی ساخته شده است. در محراب مسجد در طرفین آن دو کتیبه کوچک نصب شده که معمار این بنا درباره خود سخن می گوید. مسجد در دیوار شرقی میدان نقش جهان به پاکیزگی جای گرفته و توراتگی مستطیل شکلی را ایجاد نموده با کاشی کاری آبی رنگ که فضای اتصالی مسجد از همان جا آغاز می شود، در نور پردازی مسجد ظرایف خاصی مشاهده می شود که تأثیر بسزایی در ایجاد فضای معنوی و ملکوتی آن دارد. در قسمت های مختلف این مسجد نور متناسب با کارکرد فضاست و طراحی نور به گونه ای صورت گرفته است که سلسله مراتبی را پی ریزی نموده که به موجب آن فرد در نظامی خاص به درون فضا هدایت می شود. سر در ورودی مسجد با کاشی کاری و با کتیبه هایی از آیات قرآن تجلی گاه نور گشته است، بالای در ورودی مسجد روزنه ای وجود دارد که به صورتی نمادین به اوار آسمانی هدایت اشاره می کند و عبور مومنان از زیر این روزنه بشارت دهنده و امید بخش است. (آزاد، ۱۳۹۶) تمامی دیوارهای راهرو و سقف آن از کاشی هفت رنگ پوشیده شده است. از ویژگی

های مسجد؛ چرخش ۴۵ درجه ای است که از محور شمال به جنوب نسبت به محور قبله دارد. این گردش که در اصلاح معماران سنتی ایران "پاشنه" نامیده میشود چنان ماهرانه صورت گرفته که به هیچ وجه، توجه بیننده را جلب نمی کند. محمد حسن معمار می گوید: قرار گرفتن گنبدخانه به سوی قبله، معمار را به ساختن دالانی با پیچش نامحسوس از بیرون بنا وادار کرده است که واردشوندگان پس از گذر از آن، هنگام ورود، به گنبدخانه در جهت قبله قرار می گیرد قبل از هر عاملی این چرخش بدین علت است که نمازگزاران مسجد برای رسیدن به محل عبادت، پس از عبور از راهرویی تنگ و نسبتاً تاریک، ناگهان وضوح و درخشندگی فضایی را که محل عبادت را در بر گرفته است احساس نمایند. (شهبازی و همکاران، ۱۳۹۵) فضای نورگیر بالا برخلاف دیگر فضاهای طبقه دوم دارای تزئینات است. البته دلیل آن هم این است که این فضا با فضای گنبدخانه کار می کند و جزیی از آن به حساب می آید. تزئینات بالای این فضا که از پایین به راحتی دیده می شوند کاشی معرق و ازاره های دیوارها از کاشی هفت رنگ است. (غریبی وستایش، ۱۳۹۵) مسجد شیخ لطف الله را می توان مکانی در جهت حرکت انسان از ظاهر به باطن یا از زمان به مکان دانست. (داودی، ۱۳۹۶)

در این مسجد نور، درعین تسلسل و تداوم، دارای نقاط عطف است؛ نوعی کشش ایجاد می کند که مخاطب را به سوی این نقطه که وجود نورالانوار است می کشد و با ایجاد سایه روشن های ممتد موجب حرکت در فضا می شود و زمان را که بُعد چهارم فضا محسوب می شود، به صورت عملی به کار می گیرد. نور در اینجا با سایه روشن های متعدد نوعی پویایی و سیالیت در فضا ایجاد می کند و موجب حرکت و در نتیجه درک فضا می شود. در واقع، نور در اینجا نقش انفصال، انتقال و وصول را ایفا می کند؛ که انفصال در اینجا توسط جلوخان و سردر ورودی انجام می پذیرد که از این رو نقش اتصال به درون (رسیدن به دنیای معنوی و فضای قدسی) و انفصال از برون (بریدن از دنیای مادی) را موجب می شود. (حاتمی شجاعی و فرمینی فراهانی، ۱۳۹۶) نحوه نورپردازی در مسجد شیخ لطف الله بر چهار عامل پایه گذاری شده است. مهار نور، تلطیف نور، انعکاس و جذب نور، هماهنگ کردن قدرت بینایی به نور. (داودی، ۱۳۹۶) در ساقه گنبد در فواصل منظم پنجره هایی تعبیه شده و در آنها یک جفت شبکه کار گذاشته اند. یکی داخلی و دیگری خارجی و هر یک شامل نقوش اسلامی برجسته اند که در آنها فضاهای پر و خالی متناسب است. چنانچه نور دو بار می شکند و در طول لبه های کاشی آبی رنگ از صافی می گذرد. بدین سان نور تلطیف و تصفیه می شود و بر هزاران سطح شفاف دیوار و گنبد باز می تابد و همه جا را همچون شبنمی براق فرا می گیرد و یک زیبایی غیر زمینی را نمایان می سازد. اساساً معماری این نوع مساجد معماری نور، معماری شفافیت و معماری روحانی است و کمتر کسی است که از این مسجد دیدن کرده، ولی تحت تأثیر فضای داخل آن قرار نگرفته باشد.

منبع: kojaro.com

منبع: toiran.com

شکل ۳: پنجره های مشبک زیر گنبد مسجد شیخ لطف الله

سه منبع نور در این گنبدخانه دیده می شود: یکی، نوری که از دهانه ی بزرگ شمال شرقی بر دیواره های جنوب غربی شبستان که محراب در آن قرار گرفته می تابد و سطح کاشی کاری آن را به طور زیبایی روشن می کند، دوم نوری است که از شبکه چوبی تعبیه شده در دیوار شرقی گنبدخانه وارد شده، که تقریباً وسط صحن گنبدخانه را روشن می نماید و سوم همان شبکه های زیر گنبد که محل اتصال دیوارها به گنبد هستند و فضای زیر گنبد را به همراه دیواره های گنبدخانه روشن می کنند و نیز تصویر زیبای دم طاووسی را به زیبایی زیر گنبد پدید می آورند. (غریبی و ستایش، ۱۳۹۵)

بدن طاووس بدون دم از جنس گچ در مرکز به صورت آویز قرار دارد که در هنگام ظهر شرعی با ورود تالوهای نور از پنجره های مقرنس کاری شده دم طاووس روی کاشی کاری های سقف داخلی به وجود می آید و دم طاووس زیبا را تشکیل می دهد و هنگام ظهر شرعی وقتی است که دم به طور کامل باز شده و مغرب شرعی وقتی که دم طاووس به طور کامل جمع شده باشد که این پدیده زیبایی قابل توجهی به این بنا داده است. (خوش شمیم و مافی، ۱۳۹۶)

منبع تصویر: commons.wikimedia.org

منبع تصویر: gotraveliniran.com

شکل ۴: نور و کاشی کاری دم طاووس که نشان دهنده ی قبله است در سقف مسجد شیخ لطف الله

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

Kosar University
CINU

یکی از نکات بسیار جالب در مورد به کارگیری نور در این مسجد این است که هنگام صبح پرتوهای نور بر کاشی های مزین به سوره انفطار می تابند انفطار به معنای گشاینده است و خداوند در هر دو آیه اول این سوره می فرماید: "هنگامی که آسمان باز و گشاده شود و ستاره ها پراکنده شوند تاریکی کنار می رود"، که این با طلوع خورشید همخوانی دارد. ظهر نیز پرتو نور خورشید بر روی سوره شمس می تابد که خداوند در این سوره می فرماید: "والشمس و الضحیها"، یعنی وقتی که خورشید نورافشانی می کند. شب هنگام پرتو نور مهتاب بر روی سوره اللیل می تابد و در این سوره خداوند می فرماید: "قسم به شب هنگامی که همه جا را تاریکی فرا می گیرد." جلوه دیگر پرتو افشانی نور بر ترنج های لیمویی شکل گنبد است که شبیه پر طاووس است و دم آن نشاندهنده جهت قبله است. اولین نور آن است که از طریق پنجره های مشبک دیده شده و همچون بافتی جدید، توجه انسان را به خود جلب می کند. این نور تنها نوری است که به گونه های مختلف در اختیار انسان قرار می گیرد. بعد از آن روشنایی گنبد است که کانون توجه بیننده قرار می گیرد. نوری است که از هورنو به جداره های شبستان تابیده و پرده برداری می کند از آنچه که ممکن است ناظر از آن غافل شده باشد، آیات و رهنمون هایی که به زیبایی هر چه تمام تر بر جداره ها نوشته شده و نور بر آنها تابیده تا آنان را به انسان یادآوری کند. نور گاهی جنبه عرفان و تقدس به خود گرفته و جنبه های دیگر فضا(رنگ و بافت و ...) را تحت تأثیر قرار داده و گاهی بر آنها تأکید می کند. با توجه به شکسته شدن نور توسط نورگیرهای دو جداره ساقه گنبد و حضور ملایم نور، گنبد به صورت معلق در آسمان دیده می شود و حس عروج را القا می کند. کاشی های مسجد به علت لعاب فوق العاده، هنگام برخورد نور به آنها حالت آینه وار به خود گرفته و به رنگ طلایی درخشان درمی آیند.(غریبی و ستایش، ۱۳۹۵)

جدول ۳: مکانیسم نورپردازی مسجد شیخ لطف الله منبع: (داودی، ۱۳۹۶)

تصویر	توضیح	نحوه نورپردازی
	نور مشبک که از یک صحن ۴۸ متر مربعی فقط نیم متر مربع آن به ما می نمایاند و ما شاهد زیباترین نقش ها و انعکاس نور زرین فام یا رنگین کمان کاشی ها با فرم های بسیار زیبا می شویم که با حرکت خورشید زیباتر و متنوع تر می شود. یعنی دقیقاً با انتقال نور مهار شده روی کاشی ها توجه ما را به تک تک این نقوش جلب می کند.	مهار نور

تلطیف نور

با عبور دادن نور از دو پنجره‌ای که پشت سر هم قرار نگرفته‌اند و با هم ۱.۷ تا ۲ متر فاصله دارند پدیدار شدن دو حالت در نور است عبور نور از سوراخ‌های مشبک این پنجره‌ها که تقریباً شبکه آن‌ها مقابل همدیگر قرار ندارند سبب آن می‌شود که نوع قبل از ورود به مسجد دو بار شکسته شده و همین‌طور هنگام عبور از کناره‌های کاشی‌های معرق لاجوردی رنگ شکست مجدد به وجود می‌آید هنگام خروج از پنجره درونی به فضای زیر گنبد از سرعت نور به علت دو بار شکست و منعکس شدن کاسته شده و نور دچار انفجار می‌شود که این انفجار نور را ما در سقف زیر گنبد به صورت هزاران ستاره‌ی طلایی درخشان می‌بینیم. امکان تابیدن نور از پنجره‌ها به کاشی‌های سقف غیر از مکانیسم یادشده مقدور نبوده‌است

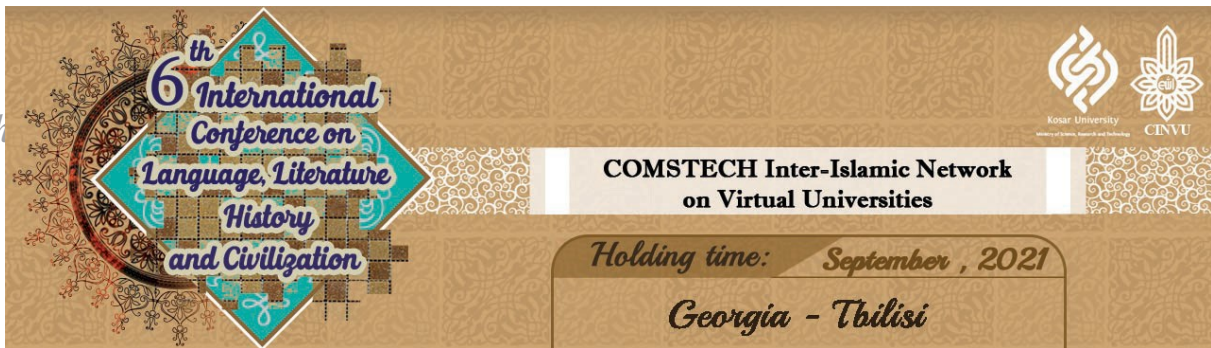
انعکاس و جذب نور

کاشی‌های مسجد به خصوص کاشی‌هایی با رنگ لاجوردی قابلیت این را دارند که به علت لعاب فوق‌العاده براق در هنگام برخورد با نور در یک زاویه‌ای معین حالت آینه‌ای به خود گرفته و به رنگ طلایی به درخشش درآیند و بدین ترتیب نور حاصل را بسته به زاویه برخورد نور منعکس کنند. نور منعکس شده به دیوار مقابل برخورد می‌کند و در نهایت نور به کف مسجد تابیده می‌شود این مطلب نه تنها باعث روشنایی درون مسجد می‌شود بلکه چون تمام کاشی‌ها دارای این لعاب مخصوص که قابلیت آیینی شدن و انعکاس را دارد نیستند در نتیجه به علت درخشیدن کاشی‌های اطرافشان فرم و شکل این کاشی‌ها به زیباترین فرم‌ها و گل‌ها در وسط یک آینه‌ای درخشان ظاهر می‌شود این کاشی‌ها "کاشی سفال زرین فام" نامیده می‌شوند.

هماهنگ کردن قدرت بینایی به نور

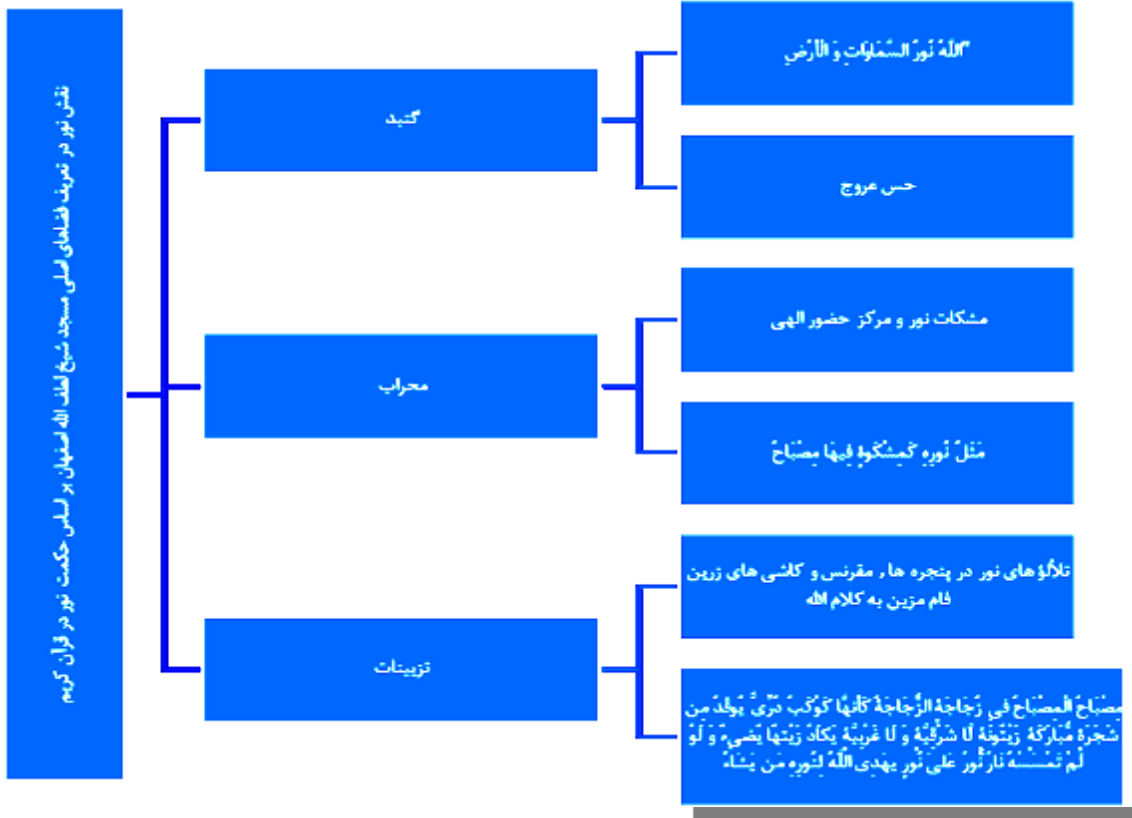
عبور دادن بازدیدکننده مسجد از یک دالان دراز به طول ۲۳ متر و شبستان تاریک فقط یک هدف دارد و آن عادت دادن چشم بیننده به تاریکی است چراکه اگر بیننده پس از گذشتن از میدان نقش جهان که در اثر تابش خورشید و انعکاس آن از طاق نماهای بی‌شمار دور میدان که تبدیل به اقیانوس نور شده وارد شبستان مسجد شود قادر به شناخت و دیدن چیزی نیست

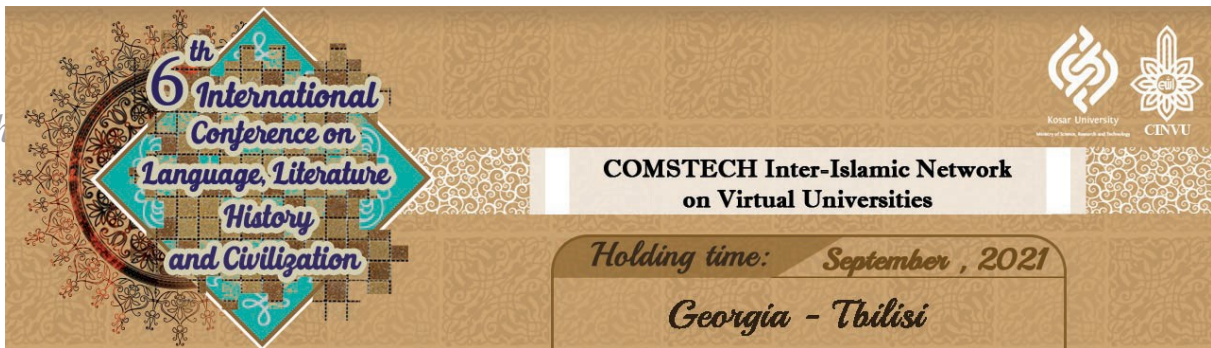

این مسجد دارای ویژگی چند بنیانی است که علاوه بر نقش کارکردی، دارای نوعی نمادگرایی نیز می باشد نقش نمادین نور در معماری اسلامی تا آنجا پیش می رود که هانری استرلین در کتاب اصفهان تصویر بهشت در رابطه با این چنین فضا آن را اقلیم هشتم می خواند. همان که سهروردی آن را به زبان پارسی ناکجا آباد خوانده است. یعنی جایی که معادل مکانی در این جهان ندارد. مسجد شیخ لطف الله نمود کامل حضور کیفی نور در معماری از طریق استفاده از برترین و متنوع ترین شیوه های بیانی معماری است که در مقیاس با سایر معماری ایران توانسته است بر آیندی بهینه و منحصر را از روش ها و نیز ابداعات ظریف از حضور کیفی نور ارائه دهد، بی دلیل نسبت که مرحوم پیرنیا آن را معجزه معماری قلمداد کرده است. (آزاد، ۱۳۹۶)

۵- جمع بندی و نتیجه گیری

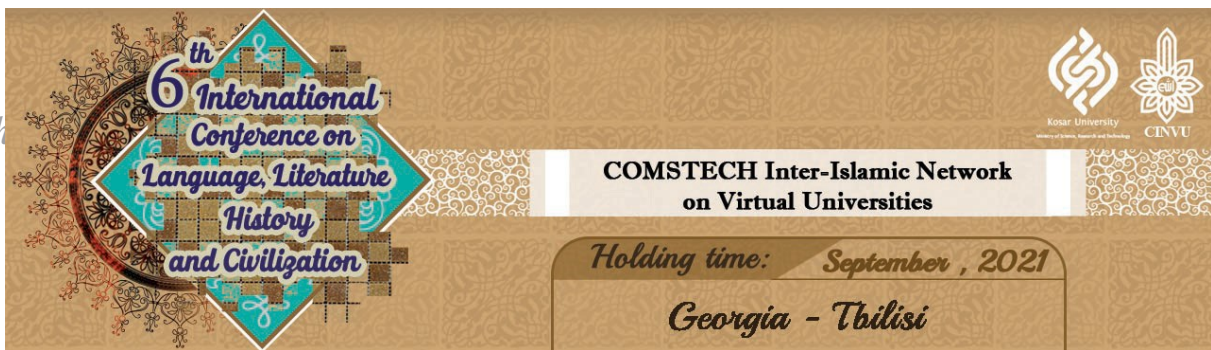
اولین نشانه حضور خدا نور است که سرمنشأ همه مواهب برکات است و جهان را روشنی می بخشد و زمان و مکان را به هم پیوند می دهد به وسیله نور است که اجسام امکان حضور و وجود می یابد و تداعی کننده و مصداق وجود اوست. مفهوم ذهنی نور برای معنا بخشیدن به یک فضای معماری، دانایی، روشنایی و ایمان و وحدت را به وجود می آورد. معماری اسلامی تأکید خاصی بر نور دارد درون یک مسجد باید شبیه نور باشد تا صور مادی متبلور شده و آیه نور را یادآور شود. نقش نور در معماری فضاهای عبادی دوره صفوی خاص و بر اساس آیات و حکمت نور است. درخشش نور و رنگ و سطوح خیره کننده و جذاب و چشمگیر با کاشی های رنگی تمامی اجزای کالبدی مسجد نظیر گلدسته، گنبد، شبستان، محراب، هشتی و دالان، تمامی در راه نشان دادن راه رسیدن به نور و رساندن انسان به کمال به کار برده شده اند. مسجد شیخ لطف الله بر مبنای حکمت نور بنا شده. نورپردازی آن متناسب با کارکرد فضا و طراحی آن است که سلسله مراتبی را پی ریزی می کند. که فرد در آن با توجه به نظم خاص به درون فضا کشیده شود و از جهان مادی جدا شده و به درون و جهان ملکوتی می رسد. استفاده معمار از عناصر کالبدی نورگیر همچون شبک در پنجره های مشبک، روزن ها به ویژه در سقف و استفاده از عناصر تزئینی، کاربندی، مقرنس و کاشی های زرین فام و شمشه که زیبایی وصف ناپذیری به سقف این مسجد داده، به خوبی استفاده کرده تا الگوی حکمت نور و آیه نور را با هنرمندی زیاد به تصویر بکشد. در مسجد شیخ لطف الله، انسان با جدا شدن از دنیای مادی، پا به تاریکی درون خویش می گذارد. از راهروی پرپیچ و خم و تاریک عبور می کند و برای رسیدن به نور که همان شبستان نورانی مسجد که نماد ملکوت خداست، قدم برمی دارد. انسان درون مسجد میان گنبد معلق که نماد آسمان، محراب و دالان و شبستان که نماد زمین اند و پرتوهای نوری که بر کاشی ها نورانی مسجد می تابد و تضاد سایه و نور از کثرت به وحدت و تمامیت جمال و کمال الهی که همانا نور الانوار است، می رسد.

منابع

۱. دشتی شفیعی، علی، اکبری، علی، مشیری لنگرودی، آرش، ۱۳۹۴، مفهوم نور در اندیشه اسلامی و نمایان شدن آن در اندام ها و بناهای اسلامی مقرنس، شمس، قوس، تاق، گنبد، اولین همایش علمی پژوهشی افق های نوین در علوم جغرافیا و برنامه ریزی، معماری و شهرسازی ایران، تهران
۲. آزاد، ملیکا، ۱۳۹۶، تأثیر نور طبیعی بر کیفیت فضاهای مذهبی (نمونه موردی مسجد شیخ لطف الله)، هفتمین کنفرانس بین المللی توسعه پایدار و عمران شهری، اصفهان
۳. کلاتری خاندانی، حسین، ورمزیار، حسن، حسینی گوهری، پیمان، سیف الهی ده میری، محمدطه، ۱۳۹۴، نور در معماری اسلامی، کنفرانس بین المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق های آینده، نگاه به گذشته، تهران
۴. شفیعی، فاطمه، فاضلی، علیرضا، آزادی، محمدجواد، ۱۳۹۳، بررسی تجلی رمز نور در معماری اسلامی (بر مبنای نگاه اشرفی سهروردی به نور و تأکید بر شاخصه های مساجد اسلامی)، فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، شماره سوم
۵. داودی، فریده، ۱۳۹۶، نمادشناسی عنصر نور در مسجد شیخ لطف الله، اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی، بجنورد
۶. خوش شمیم، سولماز، مافی، فرزاد، ۱۳۹۶، تأثیر عناصر نور و رنگ در ارتقای فضای معنوی بناهای دوره اسلامی: بررسی مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی، کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران، شیراز
۷. غریبی، سحر، ستایشی، زهرا، ۱۳۹۵، تبیین رابطه ادراک و احساس در مسجد شیخ لطف الله، دومین کنفرانس سالانه پژوهش های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، تهران
۸. ابراهیم نژاد، محمدرضا، ۱۳۹۶، جایگاه آیه نور در فلسفه اسلامی، فصلنامه ی فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت، دانشگاه شهید بهشتی تهران
۹. حاتمی شجاعی، مجتبی، فرمهبینی فراهانی، رضا، ۱۳۹۶، بررسی جایگاه نور در کیفیت فضایی مساجد صفوی، کنفرانس بین المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر، تهران
۱۰. نام آور، رویا، ۱۳۹۵، بررسی انواع نور گیری و روش های تأمین نور در مسجد شیخ لطف الله اصفهان، دومین همایش بین المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، تهران

۱۱. عرب مختاری، اسماعیل، پورناصری، شهناز، ۱۳۹۸، نور، عناصر نورگیری و الگوی نورپردازی در مساجد اصفهان در دوره صفویه، اولین همایش بین المللی و پنجمین همایش معماری و شهرسازی پایدار، تهران
۱۲. غفوری، سیده شیوا، پورمافی، امیرهاشم، ۱۳۹۵، حکمت و تجلی نور در مساجد ایرانی (نمونه موردی مسجد نصیرالملک شیراز)، اولین همایش ملی فن آوری در مهندسی کاربردی، تهران
۱۳. خامو، کاترین، ۱۳۹۵، تأثیر نور بر معماری و شکل گیری بناهای مذهبی، نهمین کنگره پیشگامان پیشرفت، تهران
۱۴. شهبازی شیران، حبیب، مستعلی زاده، مریم، پروین، صمد، ۱۳۹۵، بررسی جامع مساجد عصر صفوی، کنگره بین المللی عمران، معماری و شهرسازی معاصر جهان، اهر
۱۵. داودی، فریده، ۱۳۹۶، نمادشناسی عنصر نور در مسجد شیخ لطف الله، اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی، بجنورد

https://fa.m.wikipedia.org/wiki/%D8%A2%DB%8C%D9%87_%D9%86%D9%88%D8%B1. ۱۶